

PETRAS KALNIUS

**DVIKALBYSTĖS KLAUSIMAI ETNOGRAFINIUOSE  
TYRINĖJIMUOSE**

Pastaruoju metu dvikalbystė vis labiau domina ir etnografus, kurie kitose respublikose šia tema yra atlikę išsamių tyrinėjimų. Lietuvos TSR etnografai kai kuriuose dabartinių respublikos gyventojų dvasinės kultūros tyrinėjimuose palietė ir šiuos klausimus (nagrinėdami šeimos narių etnines orientacijas kultūriniame gyvenime ir t. t.). Apie dvikalbystės paplitimą bei kalbų funkcionavimą surinkta informacija iš 2731 respublikos gyventojų (1415 miestiečių ir 1316 kaimiečių). Anketinė šeimų apklausa atlikta Elektrėnuose, Vilniuje ir Kaune bei Telšių, Zarasų, Švenčionių, Varėnos, Jonavos ir Vilkaviškio rajonuose. Surinkti duomenys apibūdina visus respublikos gyventojų socialinius sluoksnius.

1976 m. Elektrėnuose, tiriant Lietuvos VRE darbuotojų buitį ir kultūrą, į klausimus apie kalbų mokėjimą ir vartojimą namuose atsakė 276 darbininkai ir inžinierijos darbuotojai. Vilniaus ir Kauno pramonės darbininkai ir tarnautojai, gamyklų inžinierijos darbuotojai anketiniu būdu buvo apklausti 1977–1978 metais. Gauta atsakymų iš 500 įvairių tautybių žmonių (Klausimai – apie gimtąją kalbą, kalbų mokėjimą, jų vartojimą darbe ir namuose).

Kiek plačiau kalbos reikalai paliesti 1981–1982 m., apklausiant Vilniaus ir Kauno negamybinių tarnautojų šeimas. Domėtasi gimtosios ir kitų kalbų mokėjimu, teirautasi, kas labiausiai padėjo išmokti kitą kalbą, taip pat apie kalbų vartojimą namuose ir įvairiose visuomeninio gyvenimo sferose, apie kalbinę orientaciją, ieškant informacijos per radiją, televiziją, spaudoje. Per šį tyrimą apklausta 336 Vilniaus ir 312 Kauno įvairių tautybių kultūros ir švietimo darbuotojų.

1982 m. TSRS MA N. Miklucho-Maklajaus institutas kartu su LTSR MA Istorijos instituto etnografais apklausė 1316 įvairių profesijų, amžiaus ir išsimokslinimo kaimo gyventojų Jonavos, Telšių, Vilkaviškio, Varėnos, Švenčionių, Šakių ir Tauragės rajonuose. Anketos klausimai apie kalbą buvo panašūs kaip ir apklausiant Vilniaus ir Kauno gyventojus. Be to, buvo įtraukta ir kitokių klausimų (kuria kalba kalbate per susirinkimus ir t. t.).

Elektrėnuose didelė dalis apklaustųjų nenurodė, kaip jie moka antrąją TSRS tautų kalbą, todėl kalbėti apie tai galima tik labai apibendrintai. Lietuviai rusų kalbą mokėjo žymiai geriau negu kitų tautybių respublikos gyventojai lietuvių kalbą. Iš lietuvių rusų kalbą gerai ar blogai mokančių buvo 95,9 %, o kitų tautybių, mokančių lietuvių kalbą – 70 %. Gerai antroji kalba mokėta dėl to, kad absoliuti dauguma apklausos metu čia gyvenusių VRE darbuotojų buvo vidutinio ir jaunesnio amžiaus, aukštos kvalifikacijos, daugiausia su viduriniu ir specialiuoju, nemažai –

ir su aukščiau išsilavinimu (taigi, antrosios kalbos mokėsi ne vien darbe, gyvenamojoje aplinkoje, bet ir mokykloje). Be to, dauguma nevietinių tautybių gyventojų į Elektrėnus buvo atvykę iš kitų Lietuvos miestų ir rajonų. Jie jau čia atvykdami turėjo tam tikrą kalbos įgūdžių. Tarp lietuvių buvo didesnis procentas laikraščius ir knygas skaitančių dviem kalbomis.

Kalbos mokėjimo lygiui iš visų veiksmų svarbiausias buvo amžius. Lietuviai ir kitų tautybių asmenys, blogiausiai mokantys antrąją kalbą arba jos nemokantys, buvo pagyvenę žmonės. Tuo tarpu išsilavinimas šiuo atveju kalbos mokėjimui pastebimos įtakos neturėjo. Net ir vientautėse šeimose skaityti laikraščiai, o atskirais atvejais, kaip nurodė apklaustieji, ir kalbėta namuose dviem (lietuvių – lenkų, lietuvių – rusų) kalbomis. Tarp lenkų tautybės asmenų bei tarp dalies lietuvių aiškiai įsigali lietuvių – lenkų – rusų trikalbiškumas. Absoliuti dauguma mokančių lenkiškai asmenų buvo kilę iš Trakų ir Kaišiadorių rajonų valstiečių (lenkų kalba anksčiau ten buvo labai paplitusi).

Vilniaus ir Kauno pramonės darbuotojų apklausa parodė, kad gimtoji kalba ne visada sutampa su apklaustųjų asmenų tautybe. Lietuvių kalbą savo gimtąja čia nurodė 97,5 % lietuvių, rusų kalbą – 94,6 % rusų, o lenkų kalbą – 83,3 % lenkų. Kaip matome, dažniausiai gimtoji kalba atitinka tautybę lietuvių atsakymuose, mažiausiai – lenkų, kurių palyginti nemaža dalis (9,8 %) savo gimtąja kalba laikė rusų kalbą, ir žymiai mažesnė (1,6 %) – lietuvių kalbą. Be to, 1,1 % lietuvių nurodė savo gimtąja kalba esant rusų, 0,3 % – lenkų kalbą; 3 % rusų gimtąja laikė lietuvių kalbą, 0,7 % – lenkų.

Didžiųjų respublikos miestų pramonės darbuotojai gana gerai moka antrąją TSRS tautų kalbą. Tačiau masinė dvikalbystė yra tik tarp lietuvių. Antrosios kalbos mokėjimu jie labai pralenkė visų tautybių gyventojus. Jei rusų kalbą gerai moką Vilniuje nurodė 86,2 %, Kaune – 52,2 % lietuvių, tai lietuvių kalbą gerai mokėjo atitinkamai tik 39,4 % ir 42,1 % rusų. Vilniaus lenkai šiuo požiūriu pasižymėjo tuo, kad labai didelė jų dalis (98 %) nurodė gerai moką rusų kalbą, tačiau lietuvių kalbą iš jų gerai mokėjo tik 40 %.

Lietuvių, gerai mokančių rusų kalbą, žymiai daugiau yra Vilniuje, tuo tarpu rusų, gerai mokančių lietuvių kalbą, kiek daugiau Kaune. Bene labiausiai etninės aplinkos poveikį gyventojai patiria per darbo kolektyvus ir etniškai mišrias šeimas, nes ryšys tarp šių reiškinių ir antrosios kalbos mokėjimo yra labai glaudus. Antai Kauno pramonės įmonėse, kuriose dirbo apklaustieji, su retomis išimtimis darbe lietuvių kalbą vartojo ne tik lietuviai, bet ir rusai. Tuo tarpu Vilniaus gamyklose daug dažniau vartojama rusų kalba. Iš visų čia apklaustų lietuvių darbe dažniausiai kalbėjo lietuviškai 47 %, rusiškai – 53 %, rusai – atitinkamai 4,3 % ir 95,7 %, lenkai – 10 % ir 90 %.

Visų tautybių gyventojams mišri santuoka turi labai didelę reikšmę išmokstant antrąją kalbą. Pavyzdžiui, Vilniuje tarp sudariusių mišrias šeimas antroji kalba mokama 2–3 kartus daugiau negu susituokusių su savo tautybės asmenimis. Apskritai pramonės darbuotojų aplinkoje abi plačiausiai vartojamos (lietuvių ir rusų)

<sup>1</sup> Čia ir toliau trūkstamas (iki 100) procentų kiekis rodo, kiek asmenų į klausimą neatsakė.

kalbos turi tvirtas pozicijas ne vien tarp lietuvių ir rusų. Jomis dažnai kalba namuose ir kitataučiai, taip pat ir nesusituokę su lietuviais ir rusais. Pavyzdžiui, Vilniuje ir Kaune iš visų apklaustų šeimų lietuvių šeimos sudarė 51,3 %, o tik lietuvių kalbą namuose vartojo 58,4 % visų apklaustų šeimų. Rusų šeimos sudarė 14,1 %, o vien tik rusiškai šeimoje kalbėjo 23,8 % visų apklaustų šeimų. Tuo tarpu lenkų kalbos reikšmė žymiai mažesnė. Antai tik 58 % lenkiškų šeimų buvo kalbama vien lenkiškai.

Išsamiau buvo tirta Vilniaus ir Kauno negamybinių tarnautojų kalba. Anketinės apklausos duomenys parodė, kad inteligentų nuostatos šioje srityje yra panašios į darbininkų, nors kartu turi tam tikrų savitumų. Nustatyta, jog inteligentų gimtoji kalba sutampa su tautybe dar dažniau negu pramonės darbininkų. Antai Vilniuje savo tautybės kalbą gimtąja laikė 98,6 % lietuvių, 97 % rusų, 98 % lenkų, Kaune – atitinkamai 99,5 %, 97,6 % ir 85,8 %. Žymiai daugiau tautybės ir gimtosios kalbos nesutapimų pasitaiko tarp Vilniaus ir Kauno etninių mažumų – baltarusių, ukrainiečių, žydų ir kitų.

Nevienoda skirtingų tautybių žmonių orientacija į savo tautybės kalbą kaip gimtąją, matyt, lemia ir nevienodą antrosios kalbos mokėjimą, t. y. nevienodą šių tautybių dvikalbiškumo laipsnį. Negamybinių tarnautojų apklausa Vilniuje ir Kaune parodė, jog nelietuviai lietuvių kalbą moka žymiai blogiau negu lietuviai rusų kalbą. Kad ir kaip keista, bet šioje miesto gyventojų socialinėje grupėje, kuriai beveik be išimties priklauso žmonės su aukštuoju ir specialiuoju viduriniu išsilavinimu, laisvai kalbančių antrąją kalbą buvo gana nedaug. Pavyzdžiui, Vilniuje tik 34,8 % lietuvių inteligentų nurodė, kad jie rusiškai kalba laisvai, vidutiniškai – 26,5 %, Kaune – atitinkamai – 32,1 ir 22,1 % (likusieji nurodė rusiškai kalbą blogai arba neatsakė į klausimą).

Lietuvių kalba skirtingų tautybių mokama gana nevienodai. Vilniuje lietuvių kalbą laisvai moką nurodė 49 % lenkų, 40 % žydų, 30 % baltarusių, 15 % rusų, 1,3 % ukrainiečių, Kaune – atitinkamai – 42,8 %, 33,3 %, 25,0 %, 16,8 %, 7,1 %. Mažesnę dalis mokančių lietuvių kalbą rusų, baltarusių, ukrainiečių šiuo atveju galėjo būti todėl, kad tarp pedagoginio personalo, kuris irgi pateko į apklausą, nemaža šių tautybių žmonių dalis Lietuvoje dirbo laikinai ir daugelis gyveno respublikoje palyginti neseniai. Tuo tarpu lenkai daugiausia buvo vietinių respublikos gyventojų palikuonys, tad ir su lietuvių kalba didžiumai jų teko susitikti jau nuo vaikystės. Be to, matyt, šie rodikliai tarp lenkų tautybės kultūros ir švietimo darbuotojų yra aukštesni negu tarp tos pačios tautybės darbininkų ir kolūkiečių (plg. 1979 m. respublikos gyventojų surašymą).

Negamybinių tarnautojų išsilavinimas taip pat ne visada lemia antrosios kalbos mokėjimą (tik lietuviams jis turi tiesioginę įtaką). Didesnis procentas nelietuvių, laisvai mokančių lietuvių kalbą, buvo tarp asmenų su specialiuoju viduriniu negu su aukštuoju išsilavinimu. Visų tautybių atstovai ilgesnį laiką gyvenę šiuose miestuose, antrąją kalbą moka geriau negu neseniai į juos atsikėlę. Net Kauno lietuviai, čia gimę ir auge, rusų kalbą moka geriau negu neseniai čia atsikėlę iš rajonų.

Rusų kalbą laisvai mokėjo 55,5 % lietuvių kultūros darbuotojų ir 46,0 % lietuvių švietimo darbuotojų, tuo tarpu lietuvių kalbą – atitinkamai 61,3 % ir tik

27,3% minėtų profesijų nelietuvių. Čia reikšmės turi ir tai, jog kultūros darbuotojų darbo kolektyvai dažniau buvo mišrūs, pedagogų – dažniau monoetniški. Be to, nevietinių tautybių pedagogai buvo labiau mobilūs migrantai, negu tų pačių tautybių kultūros darbuotojai. Tam tikru mastu kalbos mokėjimą lemia ir darbo pobūdis: mokytojas, dirbantis mokykloje rusų arba lenkų dėstomąja kalba, gali apsieiti be lietuvių kalbos, o respublikos kultūros darbuotojas be jos apsieiti negali.

Vilniuje ir Kaune apklausti inteligentai antrąją kalbą mokėjo blogiau negu respublikos gyventojai apskritai. Antai 1979 m. sąjunginio gyventojų surašymo duomenimis laisvai rusų kalbą mokėjo 52,2 % Lietuvoje gyvenančių lietuvių, o lietuvių kalbą – 35,2 % rusų, 11,1 % lenkų, 12,7 % baltarusių, 15,2 % ukrainiečių, 31,2 % žydų. Aukštesnius respublikos gyventojų antrosios kalbos mokėjimo rodiklius lėmė miesto gyventojai, dirbantys gamybinėse liaudies ūkio šakose – pramonėje, statyboje, transporte ir t. t. (šių šakų darbo kolektyvai dažnai esti daugiataučiai, tuo tarpu negamybinių tarnautojų kolektyvai yra labiau monoetniški). Kad lenkai inteligentai, gyvenantys Vilniuje ir Kaune, geriau moka lietuvių kalbą negu respublikoje gyvenantys lenkai apskritai, matyt daugiausia lemia tai, kad didelė dalis jų gyvena Vilniaus, Šalčininkų bei kituose rytiniuose respublikos rajonuose, prie Baltarusijos sienos, kur lietuvių tautybės asmenų procentas yra nedidelis (taigi buityje, darbe ir visuomeniniame gyvenime jie dažniau verčiasi be lietuvių kalbos).

Lietuviams ir lenkams didžiausią reišmę išmokti antrąją kalbą turėjo mokykla, tuo tarpu visų kitų tautybių atstovams – darbo kolektyvai. Šeima čia vaidino mažesnę vaidmenį. Nevienodą reikšmę išmokstant antrąją kalbą minėti veiksniai turėjo skirtingų kartų žmonėms. Kuo vyresni respondentai, tuo didesnė jų dalis antrąją kalbą yra išmokę darbe ir tuo mažesnė dalis – mokykloje. Jaunesnioji karta, atvirkščiai, daugiausia pramoksta mokykloje.

Etniškai mišrių šeimų vaikai įvairiose situacijose dažniau negu vientaučių pasireiškia kaip dvikalbiai ir rečiau – kaip savo tėvų gimtosios kalbos vartotojai. Be to, skirtingai nuo tėvų, mišrių šeimų vaikai dažniau elgiasi jau kaip dvikalbiai. Nors šeima apskritai itin didelės reikšmės plisti dvikalbiškumui neturi, tačiau atskirai paimtos etniškai mišrios šeimos yra reikšmingesnis dvikalbiškumo plitimo ir jo vartojimo veiksnys negu mokykla, darbo kolektyvas, masinės informacijos priemonės.

Tarp negamybinių tarnautojų, kaip ir tarp pramonės darbuotojų, labiausiai paplitusi dvikalbiškumo forma – lietuvių–rusų dvikalbystė. Kitos dvikalbiškumo formos (lietuvių–lenkų, rusų–lenkų) tarp negamybinių tarnautojų paplitusios žymiai rečiau negu tarp pramonės darbuotojų. Analizuojant apklaustų asmenų atsakymus dėl jų kalbinės orientacijos klausantis radijo, žiūrint televiziją, skaitant spaudą, pastebėta, kad vientaučių šeimų nariai dažniau pasirenka informaciją viena (gimtąja) kalba, mišrių šeimų – dviem kalbomis.

1982 m. Lietuvos TSR kaimo gyventojų apklausa išsamesnį vaizdą leidžia susidaryti tik apie lietuvių tautybės asmenis, kadangi TSRS MA skaičiavimo centre apdoroti ir LTSR MA Istorijos institutui pateikti duomenys apie mišrias šeimas dar nėra diferencijuoti pagal atsakiusiųjų tautybę. Todėl pateikiame duomenis tik apie kaimo gyventojų lietuvių kalbines nuostatas. Ryšys tarp kaimiečių lietuvių gimtosios

kalbos ir tautybės yra dar glaudesnis negu miesto gyventojų. Beveik visų profesijų lietuvių respondentų atsakymuose šie požymiai sutampa ir tik tarp nekvalifikuoto fizinio darbo darbininkų pasitaiko vienas ar du lietuvių tautybės asmenys, kuriems lietuvių kalba nėra gimtoji. Kadangi nemaža dalis apklaustųjų priklauso etniškai mišriems rajonams, reikia manyti, kad minėtieji asmenys yra nacionaliniu atžvilgiu mišrių šeimų palikuonys. Kaime gyvenantys lietuviai žymiai prasčiau už miesto gyventojus moka rusų kalbą ir apskritai prasčiau už visus respublikos gyventojus (5 % vyrų ir net 15 % moterų nurodė, kad rusų kalbos nemoka, o atitinkamai 11 ir 25 % kalba sunkiai, 33 ir 34 % – sunkokai, gana laisvai – 32 ir 14 %, visiškai laisvai – 19 % ir 11 %). Kaip matome, vyrai rusų kalbą moka žymiai geriau negu moterys. Geriau ją išmokti jiems, be abejo, padėjo tarnyba Tarybinėje Armijoje. Prasčiausiai rusų kalbą moka dirbantys nekvalifikuotą fizinį darbą (dažniausiai – pagyvenę žmonės), geriausiai – ne žemės ūkio specialistai, o dirbantys kvalifikuotą fizinį darbą. Netgi ir etniškai mišriuose rajonuose absoliuti lietuvių dauguma darbe kalba lietuviškai. Tačiau nedidelė jų dalis čia kalba ir rusiškai, lenkiškai arba dviem kalbomis – gimtąja bei lenkų arba rusų kalba. Lietuvės moterys darbe rusų ir lenkų kalbomis kalba rečiau negu vyrai. Susirinkimuose moterys dažniau (97 %) negu vyrai (95 %) pasisako arba pasisakytų (iškilus reikalui) lietuviškai. Taigi kaime gyvenantiems lietuviams svarbiausia bendravimo kalba yra lietuvių. Moterų prieraišumas prie gimtosios kalbos didesnis negu vyrų.

Taigi etnografinių tyrinėjimų metu kaupiant medžiagą apie šiuolaikinės Lietuvos TSR miesto ir kaimo šeimos buitį ir kultūrą, nustatyta, kad apskritai lietuviai rusų kalbą moka geriau negu nevietinių tautybių gyventojai – lietuvių kalbą. Tai būdinga visų socialinių sluoksnių atstovams. Tačiau apie nevietinių tautybių gyventojus pasakytina, kad socialinė priklausomybė turi nevienodą reikšmę: tarp pramonės darbuotojų rusai lietuvių kalbą moka kiek geriau negu lenkai, tuo tarpu tarp negamybinių miesto tarnautojų lenkai moka geriau už rusus. Visais atvejais lenkai rusų kalbos mokėjimu pralenkia lietuvius. Svarbus veiksnys, kliudantis kitų tautybių žmonėms geriau išmokti lietuvių kalbą, buvo intensyvesnė jų migracija. Didesnę reikšmę išmokstant antrąją kalbą turi mokykla ir darbo kolektyvai, mažesnę – šeima. Atskirai paimtos tautiniu atžvilgiu mišrios šeimos daugiausia dvikalbės ar daugiakalbės.

## ВОПРОСЫ ДВУЯЗЫЧИЯ В ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

### Резюме

В процессе исследования духовной культуры сельского и городского населения республики, проведенного этнографами Института истории АН Литовской ССР в 1976–1982 гг., а также научными сотрудниками института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР совместно с литовскими этнографами в 1982 г., выявлены некоторые закономерности распространения двуязычия, знания литовского и русского языков представителями различных национальностей республики. Заполнена 2731 анкета. На основе данных опроса установлено, что литовцы русский язык в целом знают заметно лучше, чем представители нерусских национальностей – литовский язык. Это общая закономерность для всех социальных слоев населения.

Фактор социальной принадлежности играет неодинаковую роль для некоренных национальностей. Так, среди работников промышленности лица русской национальности литовский язык знают несколько лучше, чем поляки, в то время как среди служащих, не связанных с производством, наоборот, хуже. При обучении языку школа и трудовые коллективы играют более значительную роль, чем семья, однако отдельно взятые межнациональные семьи играют в этом первостепенную роль.